

**ЄВГЕН ОЛЕКСАНДРОВИЧ ЗАГОРОВСЬКИЙ (1885 -1938):
БІОІСТОРИОГРАФІЧНИЙ НАРИС**

Попри поширеність у сучасній історичній науці модерністських та постмодерністських практик, завдання розширення джерельної бази про окремих представників історичного процесу, подальше «повернення» до наукового дискурсу мало відомих персонажів зберігає свою значущість, адже для історіографа діяльність окремого представника історіографічного процесу має не меншу цінність, аніж цей процес, позаяк за умови занадто загального погляду на історію є ризик втратити унікальні факти та особливості, важливі для антропологізації історичних досліджень.

Метою цієї статті є створення, на основі якомога повнішої джерельної бази, біоісторіографічного портрету історика Євгена Олександровича Загоровського, який, хоч і загалом мав локальне, південноукраїнське і навіть одеське, значення для розвитку історичної науки, взяв участь і в історіографічних явищах загальноукраїнського масштабу. З іншого боку, разом з М. Слабченком, Є. Загоровський значною мірою, уособлював у 1920-ті - 1930-ті роки південноукраїнську історичну науку та трагічну долю цього покоління науковців, отже, маємо справді «знакову» постать, що, звісно, підвищує значення завдання якомога повнішої реконструкції його біографії. Постать науковця згадувалась у загальному контексті. Є в історіографії і приклади більш-менш вдалого спеціального вивчення його життєдіяльності, зокрема, і автора цих рядків¹. У цій статті ми наводимо цілу низку нових свідчень архівних джерел. Зокрема, вперше в історіографії використано маловідомі листи Є. Загоровського до російського та українського академіків Б. Ляпунова та Н. Полонської-Василенко й опубліковано кілька з цих документів.

Є. Загоровський народився у Харкові у 1885 р. у родині доньки мирового посередника уродженої Наталі Єгорівни Забелло та професора кафедри цивільного права юридичного факультету Харківського університету Олександра Загоровського (1849 - 1919). У 1892 році родина переїхала до Одеси, де батько посів місце ординарного професора кафедри цивільного права та судочинства Новоросійського університету (далі - НУ). В автобіографії Є. Загоровський зазначав, що “виріс у обстановці наукової праці, чим і зумовлений ранній інтерес до науки і прагнення увійти до складу наукових працівників”². А. Флоровський згадував, що у родині Загоровських домашньою мовою окрім

російської була також італійська³. Тому не дивно, що ще до вступу в університет Євген вивчив німецьку, французьку та італійську мови, як “необхідні знаряддя в історичних заняттях”. С. Боровой згадує, що Є. Загоровський знав також англійську мову. Промовисто про справді інтелектуальний дух, що панував у родині Загоровських свідчить те, що його брат Микола закінчив фізико-математичний факультет НУ, став талановитим гідробіологом та лімнологом. Завдяки контактам батька, Є. Загоровський вже в юнацькі роки мав нагоду познайомитись з видатними науковцями, наприклад, М. Василенком, про що він яскраво згадав у листі до його вдови вже в останні роки свого життя (див. публікацію листа у додатках). Ступінь батьківського впливу підсилювало те, що мати історика рано померла - у 1903 році О. Загоровський вже був вдівцем.

У 1904 р. Є. Загоровський закінчив зі срібною медаллю Другу Одеську гімназію, де історію йому викладав активний член Історико-філологічного товариства при НУ М. Хитун. Серед інших викладачів був відомий математик С. Попруженко. Він заслужив відгук про відмінну поведінку, старанність та особливий інтерес до історії та мов.

У 1904 - 1909 рр. Є. Загоровський навчається на історичному відділенні історико-філологічного факультету НУ, який закінчує з дипломом першого ступеня. Найбільшу увагу серед його записів про відвідування лекцій привертає курс «Очерк украинской истории» (саме так! В інших джерелах та тогочасній літературі превалює назва історія Південно-Західної Русі чи Малоросії), що він прослухав в осінньому семестрі 1908 р. в О. Грушевського. Це саме той, резонансний на всю імперію факультативний курс, що його О. Грушевський вперше в історії університетів Над дніпрянської України прочитав українською мовою на прохання студентів. В наявній літературі зазвичай не поміченим залишився той факт, що вже після закінчення історичного відділення Євген у 1909 - 1911 рр. навчався на юридичному факультеті⁴.

Консервативний світогляд, що він зберігав впродовж всього життя, Є. Загоровський цілком успадкував від батька - одного з провідників право-консервативної професури НУ. До того ж, на початку ХХ ст. Є. Загоровський належав до гуртка дітей здебільшого консервативно налаштованих професорів НУ⁵. Члени цього гуртка читали та розбирали серйозні твори сучасної літератури, часто цікаво та гаряче дискутували, іноді випробовували свої сили у декламації, музиці, співах чи розмовляли на сучасні теми з питань вищої освіти. Гурток був протиположним різноманітним підпільним організаціям радикальних студентів. Проте, у середині 1920-х рр. у некролозі батька для часопису «Україна» Є. Загоровський наголошував саме на тих рисах померлого у 1919 році професора, що інтегрували б його в українознавчу традицію. До цього погляду спонукала хоча б назва рубрики, в якій з'явився некролог: «Заслужені для української науки і України діячі, що померли в роках 1918 - 1925». Син зауважував, що батько походив з відомого в історії України роду волинських Загоровських, отримав освіту у О. Кістяківського

(одного з лідерів київської старої громади) та нагадував про його єдину статтю, опубліковану у «Киевской старине»⁶.

У 1911 р. Є. Загоровського залишили на кафедрі російської історії для підготовки до професорського звання під керівництвом відомого історика І. Линниченка⁷. Він працював над підготовкою магістерської дисертації «Новоросія у другій половині XVIII ст.». У тому ж 1911 р. Є. Загоровський був обраний до Одеського бібліографічного товариства при НУ - основної творчої лабораторії для всіх учнів І. Линниченка, засновника та незмінного голови товариства. Наукова активність молодого історика зосередилась також в історико-філологічному товаристві при НУ та товаристві історії та старожитностей.

Наукову діяльність Є. Загоровському доводилось поєднувати з викладанням історії у жіночих гімназіях Одеси. Але, незважаючи на педагогічну роботу, у відгуку про перше півріччя занять свого учня у 1912 р. І. Линниченко згадував про великий обсяг вивчених джерел та літератури про давньоруське літописання та визнавав звіт задовільним. Аналогічний позитивний відгук професор надав і у другому півріччі, однак висловив незадоволення тим, що Є. Загоровський уникав критичного аналізу прочитаної літератури, не співставляючи протилежні погляди на літописання⁸.

Перші статті Є. Загоровського здебільшого були надруковані у виданнях згаданих товариств на початку 1910-х років. За сприяння І. Линниченка, статтю молодого одеського вченого надрукувало Київське відділення Російського військово-історичного товариства, що започаткувало тривалу історію контактів Є. Загоровського зі столицею Наддніпрянщини. Втім, на петербурзький чи московський рівень, на відміну від деяких інших учнів І. Линниченка, Є. Загоровському вийти не вдалося. У звіті за 1913 р. зазначено вже 8 праць Є. Загоровського. Щоправда остання позиція - лише у друці, у виданні «Природа и люди Новороссии». Однак саме вона привертає особливу увагу, адже йшлося про нарис «Краткая история Новороссии с древнейших времен»⁹. Хоч зазначене видання не побачило світу, але ми маємо можливість побачити генезу задуму найвідомішої праці історика, реалізованого вже на початку 1920-х років. У відгуку А. Флоровського 1919 р. зустрічається дещо змінена, але по-суті аналогічна назва: «Очерки по истории Новороссии с древнейших времен»¹⁰.

Наявність зазначених праць дає можливість історикові розпочати викладацьку діяльність в НУ в якості приват-доцента, не припиняючи роботи над складанням магістерського іспиту для отримання відповідного ступеня. У 1916 р. Є. Загоровський подав до Ради факультету список опрацьованих ним праць для підготовки до магістерського іспиту, що вражає своєю насиченістю та кількістю використаної літератури та публікацій джерел - загалом 265, зокрема, з працями М. Грушевського¹¹.

Наприкінці 1916 р., після успішних магістерських іспитів, Є. Загоровського обрали штатним приват-доцентом кафедри руської історії НУ.

27 січня 1917 р. на історико-філологічному факультеті відбулася вступна лекція нового викладача з курсу історії Новоросії у XVIII ст. З цього приводу журналіст однієї з відомих одеських газет зауважив: «В лице 3[агоровского] университет, несомненно, приобретает одаренного педагога и необычайно кропотливого исследователя. При крайне слабой разработке местной истории появление свежей научной силы нужно горячо приветствовать»¹². Є. Загоровський також студіював зі студентами джерела з російської історії на обов'язковому семінарії. У 1917-1918 рр. він та Є. Тріфільєв вперше розпочали читання курсу з історії України. У 1917 р. Є. Загоровський оголосив в НУ спецкурс з історії українського козацтва. У 1918 - 1920 рр. Є. Загоровський викладав аналогічні курси і на Одеських вищих жіночих курсах¹³. У 1919 р. читав історію Східного питання в Одеському вищому міжнародному інституті. Викладацьке навантаження разом з буремними політичними подіями загальмували підготовку магістерської дисертації, хоча Є. Загоровський і продовжував консультуватись з І. Линниченком у 1918 р.¹⁴. Проте Є. Загоровський так і не захистив своєї наукової роботи.

У лютому 1920 р., за позитивним відгуком свого друга А. Флоровського (у 1920-1922 рр. обидва мешкали в одній квартирі), Є. Загоровський був обраний штатним доцентом кафедри російської історії НУ (6 голосів - за та 1 - проти)¹⁵. Хоча Є. Загоровський не помічений у якихось політичних рухах, вектор його поглядів у буремну добу вимальовується досить чітко. І. Линниченко залучив його до роботи у «Комісії з національних питань» при А. Денікіні. Наприкінці грудня 1919 р. за денікінського режиму він тимчасово виконував обов'язки редактора «Ведомостей Одесского градоначальства»¹⁶.

На відміну від А. Флоровського, який у 1922 р. був змушений емігрувати, Є. Загоровський залишився в Одесі, потерпаючи від злиднів. Щойно прибувши на чужину, А. Флоровський звернувся листом до нещодавнього міського голови Одеси, а на той час вже лондонського емігранта М. Брайкевича, з проханням про надання матеріальної допомоги своїм одеським колегам. Зокрема, він повідомляв про те, що Є. Загоровський перебуває в «тяжелом состоянии на почве недоедания, крайне исхудалым, моральной депрессии». До того ж на його утриманні знаходився 35-літній брат-юрист, зовсім непрацездатний¹⁷. Можливо, цей лист врятував життя історикові, який у тому ж році отримав продукти від місії Ф. Нансена.

У 1920-1921 рр. Є. Загоровський перебував на посаді професора кафедри російської та української історії Гуманітарно-суспільного інституту, читав історію України, історію Польщі, вів практичні заняття з української історії, керував екскурсіями курсантів з підготовки викладачів трудової школи II ступеню для ознайомлення з визначними пам'ятками та художніми археологічними зібраннями Одеси. У 1921-1922 рр. він викладав краєзнавство у новозаснованому Одеському археологічному інституті¹⁸.

У 1921 р. Є. Загоровський став професором кафедри російської історії Інституту народної освіти (ІНО). Його основний курс був присвячений історії

Росії (16 годин). У 1920-х роках він разом з Є. Трифільєвим залишився одним з небагатьох спеціалістів з цього предмету в Одесі. У листах до Б. Ляпунова Є. Загоровський висловлював незадоволення та розчарування скороченням годин на викладання історії Росії. Окрім основного курсу, Є. Загоровський читав спецкурс з історії місцевого краю за переказами іноземців (3 години на тиждень) і навіть курс італійської мови (2 години на тиждень). Також він завідував історико-філологічним кабінетом імені Є. Щепкіна при ІНО.

У 1922 р. Є. Загоровський почав читати в Одеському інституті народного господарства курс економічної історії Росії на кафедрі історії господарства Росії¹⁹. Програми цих лекційних курсів ілюструють еволюцію Є. Загоровського у бік марксистської парадигми в інтерпретації М. Покровського. Свій курс історії Росії Є. Загоровський поділив на 16 циклів за проблемно-хронологічним принципом: від Давньої Русі (з наголосом на північно-східних землях) до «краху російської монархії у 1917 році». Згідно канону марксистського історіописання, лектор звертав найбільшу увагу на економічні явища, зокрема, феодалізацію, економічне підґрунтя політичних процесів та революційних рухів («економічні підстави революційного настрою між дворянством та буржуазією на початку ХІХ ст.»). Однак, поділивши історію Росії за царюваннями, лектор залишився в рамках традицій дореволюційної історіографії. Наукові праці Є. Загоровського 1920-х років значно менше забарвлені марксистською ортодоксією. У 1930-х роках історик кілька років викладав курси з історії народів СРСР у відновленому Одеському державному університеті.

Викладацька кар'єра Є. Загоровського не була безхмарною. Хоча сам вчений у листі до Б. Ляпунова заперечував свою приналежність до когорти «старої професури», але адміністрація сприймала саме таким. У 1926 р. керівництво ЩО пропонувала замінити Є. Загоровського викладача на тій підставі, що він хоча і знає предмет, але не у марксистському дусі, є далеким від студентства, часто хворіє, та не українізований²⁰. Студент Є. Загоровського, згодом відомий історик, М. Рубінштейн також у досить скептичному тоні згадував про свого професора: «Людина начитана, але позбавлена будь-якої творчої наукової думки та яка не була здатна організувати навколо себе якусь наукову роботу»²¹.

Основною формою наукової активності для науковців 1920-х рр., як і до революції, була участь у роботі наукових товариств. Природно, що Є. Загоровський розвинув найбільшу активність як член Одеської комісії краєзнавства при ВУАН. У 1924 р. він увійшов до соціально-історичної секції комісії з підсекцією історії революції. Згодом задля більш успішної діяльності секції були поділені за певними тематичними напрямками. Є. Загоровський та М. Мандес увійшли до секції історії колонізації краю²². У 1927 р. Є. Загоровський увійшов до складу секції для вивчення грецької нацменшини²³. Як представник одеського краєзнавства Є. Загоровський у 1928 р. стає членом комісії Полудневої України ВУАН. Для двох тематичних збірників ВУАН «Степова Україна» та «Полуднева Україна» наприкінці 1920-х - на початку

1930-х рр. Є. Загоровський підготував дві статті. Однак вони так і не побачили світу, але збереглися у відбитках. На засіданнях Одеської комісії краєзнавства Є. Загоровський прочитав 7 доповідей.

У 1927 р. Є. Загоровський очолив соціально-економічну секцію (через рік її трансформували у соціально-історичну) Одеського наукового при УАН товариства. Також історик з 1925 р. брав участь у діяльності Українського бібліографічного товариства в Одесі (УБТ). Інтерес до бібліографії історик реалізовував, виконуючи у 1923-1929 рр. обов'язки консультанта Одеської державної публічної бібліотеки. На засіданнях ОНТ та УБТ Є. Загоровський прочитав по три доповіді.

З огляду на основні творчі інтереси Є. Загоровського, досить неординарним виглядає той факт, що значно активніше, ніж в ОНТ та УБТ він діяв упродовж 1926 - 1930 рр. як член Одеської філії Всеукраїнської наукової асоціації сходознавців²⁴. Науковець був членом ревізійної комісії товариства, кандидатом у члени правління. На засіданнях товариства він виголосив вісім доповідей (загалом на засіданнях згаданих товариств він виголосив у 1920-ті роки 21 доповідь), брав участь у низці культурно-просвітніх заходів як член товариства.

Є. Загоровський налагодив контакти з Російською Академією наук. У 1926 р. в Одесі було створено відділення Русько-Візантійської історико-словникової комісії РАН, до якої увійшли А. Готалов-Готліб, С. Доложевський, Є. Загоровський, П. Потапов та М. Болтенко. Члени комісії ставили за мету взяти участь у перевиданні словника Дюканжа та відновити вивчення Візантії в Одесі²⁵. Про своє зацікавлення візантологією та роботою комісії він повідомляв у листах до голови комісії В. Бенешевича та метра візантиністів Російської імперії та СРСР Ф. Успенського²⁶. Є. Загоровському доручили дослідити біографії одеських істориків, зокрема, візантологів, В. Юргевича, М. Мурзакевича, П. Бруна та В. Григоровича. Ці плани були реалізовані лише частково. Деякі результати своїх студій він оприлюднив на засіданнях Одеської комісії краєзнавців²⁷.

Є. Загоровський залишив невелику творчу спадщину, яку склали 23 праці. Дві з них не були надруковані та не збереглися²⁸. За жанром праці Є. Загоровського - це переважно невеликі журнальні статті, замітки, рецензії та некрологи, що в основному ґрунтувались на його доповідях на засіданнях одеських товариств. За тематикою праці та доповіді Є. Загоровського були присвячені: 1) історії Півдня України до середини XVIII ст. з наголосом на зовнішньоекономічні зв'язки²⁹; 2) історії Півдня України наприкінці XVIII ст. (зокрема, організації владою Російської імперії державної колонізації та політиці Російської імперії щодо Нової Січі)³⁰; 3) українській, російській та сходознавчій історіографії та бібліографії³¹ (під українською історіографією він розумів «твори про розвиток науки української історії та про діяльність окремих українських істориків, археографів та археологів»³²). Відзначимо й факт, що на одному з засідань соціально-економічної

секції Одеського наукового при ВУАН товариства у 1926 р. М. Слабченко та Є. Загоровський своїми доповідями пошанували пам'ять вчителя І. Линниченка, відомого своєю послідовною антисоветською позицією³³.

В архіві ВУАН зберігаються неопубліковані тези кількох виступів історика бібліографічного характеру: «Новые данные об украинско-турецких отношениях при Б. Хмельницком», «Успехи изучения истории турков в СССР за последние десятилетия»³⁴. Інша доля спіткала некролог професору О. Шпакову, що був опублікований у 1927 році у журналі «Східний Світ»³⁵. З друкованого тексту з легкої руки редактора «випав» заключний абзац, в якому Є. Загоровський згадував про закордонні відрядження свого колеги та наголошував, що він «був зрештою типом науковця - європейця у кращому розумінні цього слова»³⁶. Напевно, на 1927 р. «європейськість» вже не входила до переліку чеснот справжнього радянського науковця. Лише одну працю Є. Загоровський присвятив стосункам Росії та Італії у ХІХ ст., яка втім може бути віднесена до четвертої групи³⁷.

Слід скоригувати поширену характеристику Є. Загоровського як «історика-краєзнавця». За сучасною класифікацією історик-краєзнавець працює у конкретно-оглядовій площині (вивчення окремих подій історії якогось одного міста або села, без широких узагальнень)³⁸. Є. Загоровський намагався висвітлювати вузлові питання політичного та соціально-правового розвитку Південної України як своєрідного регіону. Тому творчий дискурс Є. Загоровського більш відповідає сучасному поняттю «історик-регіоналіст».

Вочевидь, найвагомішою підставою для цього визначення є його відома серед спеціалістів з історії південної України та краєзнавців книжка «Очерк истории Северного Причерноморья» 1922 р. видання. У літературі зустрічаємо твердження про написання Є. Загоровським підручника з історії місцевого краю. Однак усі спроби «розшукати» цей підручник виявилися марними, адже, на нашу думку, йдеться саме про «Очерк»³⁹. Цей нарис - перероблений текст дореволюційного видання, згаданого ще у 1913 р., що безпосередньо пов'язаний також з роботою Є. Загоровського у 1919 р. у рамках роботи «Комісії з національних питань» при А. Денікіні. Тоді готували статтю, в якій доводилась необхідність надання Новоросії автономного статусу у складі Росії як особливого історико-географічного регіону⁴⁰. У листі до Ф. Успенського Є. Загоровський згадував, що назву «нашого Новороссийского края» замінив «термином Северное Причерноморье» лише по «некоторым соображениям»⁴¹.

В «Очерке» Є. Загоровський намагався ствердити не так ідею автохтонності українського народу чи тягlosti розвитку його державності на Півдні України, як обґрунтувати образ Причорноморського краю (Новоросії) як своєрідного географічного та історичного феномену (основною специфікою регіону вважав часту зміну народностей). На початку 1920-х рр. автор не уникнув впливу нових обставин: він визнав поняття Україна (однак все ще

послідовно уникаючи понять Південна чи Степова Україна), українці, українські народні маси⁴². Однак на початку та наприкінці «Очерка» Є. Загоровський підкреслив головну роль в історії краю «українського та великоросійського відгалужень руського племені» або «руської народності в особі її українського відгалуження»⁴³. Таким чином, історик декларував свою відданість концепції «триєдності руського народу», яку поборювало більшість представників української історіографії кінця XIX - поч. XX ст.

У подальших працях Є. Загоровський зробив помітні кроки назустріч україноцентричній історіографії. Наприкінці 1920-х рр. він починає уникати поняття «Новоросія» на користь «Степової України» («колишня Новоросія, нині Степова Україна»⁴⁴). Найяскравіше про еволюцію поглядів Є. Загоровського свідчить його остання публікація, підготовлена у 1930 р. для видання ВУАН «Степова Україна». За задумом та змістом ця робота була прямим продовженням «Очерка». Є. Загоровський послідовно застосовував поняття український народ, відзначаючи його провідну роль у минулому та сучасному Степової України (Катеринославщини, Херсонщини та Таврії без горяного Криму). Історик наголосив на вирішальному значенні народної, а не державної колонізації в історії Південної України, підкресливши, що російська політика в Україні «йшла шляхом денаціоналізації й закріпачення її народних мас», провадилась в інтересах панівної верстви. Серед цих тверджень концепції цивілізаційної місії Росії у «пустельній Новоросії» залишалось мало місця. Навіть речення про «українців та великорусів як галузі руського племені», що автор все ж таки вставив посеред протилежних за характером думок, виглядає лише як курйоз.

Є. Загоровський ані до 1917 р., ані після так і не «зрадив» позитивізму, більш того, позитивізму зразка другої половини XIX ст. Майже у всіх його працях відсутній аналіз зібраного матеріалу чи просто оціночні судження. Деяким виключенням є хіба що два нариси історії Півдня України, у яких Є. Загоровський, зокрема, запропонував виділяти у розвитку Північного Причорномор'я / Степової України два основних етапи: 1) до XVIII ст.; 2) з другої половини XVIII до останньої чверті XIX ст. На думку історика, лише у рамках другого періоду «край вперше зазнав планомірної державної колонізації, що призвела до різкої зміни темпу його культурної та соціально-економічної еволюції»⁴⁵. Архаїзм підходу Є. Загоровського у висвітленні історії Південної України за епохами правлень певних урядовців вже відзначила одна з класиків у дослідженні історії Південної України О. Дружиніна⁴⁶. Історіографічні та рецензійні за тематикою статті та доповіді Є. Загоровського за стилістикою та змістом були суто бібліографічними, що не залишилось поза увагою деяких його сучасників⁴⁷. Таким чином, Є. Загоровський не лише тематично, але й методологічно здебільшого наслідував А. Скальковського. У рецензії на працю С. Борового присвячену єврейській господарській колонізації Є. Загоровський зауважив, що «колонізаційний процес в історії Степної України далеко не вивчений в окремих своїх проявах, а також не приведений

у відношення з загальною історією як нашого краю, так і колишньої Російської імперії»⁴⁸. Однак сам Є. Загоровський частково виконав лише перше завдання, навіть не підійшовши до виконання другого.

Попри настанови І. Линниченка, які сповна використали А. Флоровський та С. Аваліані, Є. Загоровський так і не звернувся до архівних джерел. Його праці були зведенням даних з праць попередників, головним чином А. Скальковського. Цю особливість зрозуміли інші спеціалісти з історії Півдня України (Д. Баталій, Н. Полонська-Василенко, В. Кабузан), які посилались безпосередньо на праці А. Скальковського та інших авторів, а не на компіляції Є. Загоровського. А. Флоровський був змушений дати досить обтічну характеристику наукового доробку свого друга: «деяка сухість викладу та недостатня яскравість у характеристиці явищ, що вивчаються, частково компенсуються у його роботах надійним з точки зору повноти та ретельності **групуванням** відомостей та даних джерел»⁴⁹ (виділено нами - О. М.).

На окрему увагу заслуговують погляди Є. Загоровського на історію Запорозького козацтва. Він залишив лише дві спеціально козакознавчі роботи. У деяких працях історія козацтва вплетена у загальну фабулу тексту. Наприклад, розповідаючи про заснування та розвиток Слов'яносербії та Нової Сербії історик не оминув питання про земельні конфлікти між сербськими поселенцями та козацтвом. Підхід автора був типовим для історико-юридичних праць. Використовуючи джерела, опубліковані А. Скальковським, О. Андрієвським, Д. Яворницьким та іншими, Є. Загоровський наводив факти з джерел, що свідчили - існування Нової Січі суперечило державній політиці Російської імперії у Новоросії.

Показово, що Є. Загоровський не висловлював жодного жалю з приводу ліквідації Нової Січі або сумніву щодо доцільності цього кроку російської влади⁵⁰. Проте у 1922 р. він позитивно оцінив діяльність українського козацтва як способу самоорганізації південноукраїнського населення для боротьби з загарбниками. На відміну від попередньої праці, автор спирався не так на думки А. Скальковського, як на В. Антоновича, М. Грушевського та Д. Яворницького. Зокрема, він сприйняв «уходницьку» версію виникнення українського козацтва⁵¹. Подальшу еволюцію Є. Загоровського-козакознавця відображає його праця «Запорозько-російська митна політика за часів Нової Січі» (1927). Автор чітко наголосив на тому, що російська влада всіляко намагалась обмежити економічну самостійність Нової Січі. Знаменно, що тепер автор дозволив собі більш суб'єктивне - емоційне зауваження про «трагічний кінець» Січі⁵².

Зрештою, у статті «Людність Степової України колись і тепер» (1930) україноцентричний підхід Є. Загоровського у трактуванні історії козацтва став ще більш яскравим. На відміну від «Очерка», Є. Загоровський підніс не так політичне, як економіко-колонізаційне значення діяльності козацтва на Півдні України. Він зазначив, що «на просторі «Вольностей» поступово все густіше осідає українська народна маса». Зруйнування Нової Січі він розглядав

як прояв конфлікту між старою, народною і новою, урядовою, формами колонізації Степової України⁵³.

Уже у 1920-х рр. праці Є. Загоровського досить часто залучались колегами до історіографічного аналізу⁵⁴. У 1923 р. на одному з засідань історичного товариства Нестора-літописця у Києві рецензію на «Очерк истории Северного Причерноморья» прочитав відомий український історик В. Пархоменко⁵⁵. Схвально про працю відгукнувся й Ф. Успенський. Сучасні україністи теж не забувають згадувати праці свого попередника⁵⁶.

Рельєфне уявлення про особистість, побут та наукові зв'язки Є. Загоровського надають його 13 листів від 1925-1928 рр. до свого колишнього колеги, головного бібліографа бібліотеки НУ, а на той час москвича, С. Шестерикова⁵⁷ та 5 листів 1925, 1932-1933 рр. до Б. Ляпунова - свого викладача та колеги, професора філології НУ, а на той час академіка РАН⁵⁸. Разом з листом до Н. Полонської-Василенко 1935 р., листи до Б. Ляпунова є унікальним джерелом, адже це останні відомі нам зразки епістолярного жанру представника одеської історичної науки з «розстрільного» списку кінця 1930-х рр. У своїх широко відомих спогадах С. Боровой створив колоритний образ Є. Загоровського - людини, фанатично відданої науці, аполітичної, самотньої, релігійної та навіть чудакуватої («Громадный нос, несколько скошенный в сторону, зонтик и калоши во все времена года»)⁵⁹.

Є. Загоровський докладно інформував колег про стан справ в Одеській державній науковій бібліотеці, життя бібліотекарів. В одному з листів історик прямо зазначав, що «с библиотекой я так же сжился как и Вы»⁶⁰. Є. Загоровський висловлював своє незадоволення наростанням бюрократизму в бібліотеці, моральною нечистоплотністю її керівництва, часто повідомляв про фінансову іфізу. Він скаржився на одноманітність свого життя, самотність. Під час доволі частих хвороб до нього навідувався лише брат Микола. Серед інших одеських знайомих у листах згадано про О. Де-Рібаса та Є. Е. Гольденберга. Ці відомості цілком співпадають з показаннями, що дав Є. Загоровський у 1931 р. під час допитів, в яких він повідомляв, що протягом двох років відвідував «четверги» у О. Де-Рібаса. На цих четвергах інтелігенція обговорювали різноманітні питання, зокрема, критично висловлювалася на адресу влади (це твердження теж не є лише наслідком тортур, адже корелюється з іншими відомостями з біографії Є. Загоровського)⁶¹.

Педагогічна праця не задовольняла історика. Він писав, що без бажання приступає до лекцій в Інституті народної освіти⁶². У листі до Б. Ляпунова він скаржився, що професура ІНО перейнята складанням нескінченних планів та програм. Ситуацію з реформуванням освіти він однозначно трактував як руйнування. Наукове життя Одеси він порівнював з болотом, де перманентно сваряться між собою М. Слабченко та А. Музичка, С. Дложевський та Б. Варнеке⁶³. Він зазначав, що єдиною прикрасою його життя є лише «встречи с людьми «с того берега», чаще других с итальянцами, а иногда и «немцами», из состава здешних «миссий». Дополнением к этому освежающему

душу служат те иностранные книги, которые, правда, в недостаточном количестве, попадают в руки»⁶⁴. В іншому місці він повідомляв про зустріч з французом⁶⁵. Часте залучення Є. Загоровського до зустрічей з іноземцями було зумовлене тим, що він знав низку європейських мов.

Із книгами він не розлучався навіть під час відпочинку у племінниці у селі Соснівка біля Черкас⁶⁶. Але невдовзі передплата іноземних книг ускладнилась через валютну кризу. Це викликало скарги Є. Загоровського на те, що «маломальски интересная книга является исключением среди моря никчемной брощпорочно-листовочной макулатуры. Это последнее обстоятельство не уменьшает, конечно, той суммы труда, которую приходится затрачивать мне ежедневно на разборку и классификацию наших книжных богатств»⁶⁷.

Деяку різноманітність в житті Є. Загоровського вносили його поїздки до Києва. У листах згадано про дві поїздки у 1926 та 1928 рр., зокрема, на всеукраїнську конференцію наукових бібліотек. Київ сподобався одеському історичу передусім своєю жвавистію, відсутністю застою та занепаду, якими, на його думку, відзначалась Одеса. У 1926 р. він побував в університетській бібліотеці, де передусім ознайомився з виданнями «по любезной мне Италии». Плани реалізації своїх італознавчих зацікавлень він висловлював у листах до Б. Ляпунова. Побував він вдома і у «милейшого немца», відомого картографа та бібліографа В. Кордта (1860-1934), у ВУАН, де його «любезно встретил» Олександр Грушевський⁶⁸. Також одеський історик зустрівся з відомим істориком, академіком М. П. Василенком та вдовою В. Антоновича. У 1928 р. він знову відвідав університетську бібліотеку, В. Кордта, О. Грушевського. Тепер він встиг зустрітися також з видатним медиком М. Стражеско та побувати у Володимирському соборі⁶⁹. Таким чином, листи засвідчують достовірність спогадів С. Борового про бібліофілство, самотність, релігійність Є. Загоровського⁷⁰. С. Боровой створив образ дивакуватої та дещо простакуватої людини. Натомість його листи, хоча і підтверджують сумний настрій вченого, матеріальну незабезпеченість та дискомфорт від неповної наукової реалізованості, дають підстави побачити у ньому не лише людину не від світу сього, але й традиційного радянського інтелігента з «подвійним дном», тобто лише зовні лояльного до режиму.

Остання риса найбільше відбилась у ставленні Є. Загоровського до української мови. Доба «українізації» не змінила національної ідентичності Є. Загоровського. В автобіографії він назвав себе «русским»⁷¹. Водночас він був одним з небагатьох викладачів, який не заперечував вимогу викладати українською мовою⁷². Листи до С. Шестерикова засвідчують, що українську мову одеський професор дійсно знав, але використовував її з суто кон'юнктурних міркувань. Навряд чи можна назвати прихильним і його ставлення до політики «українізації». Так, дізнавшись про запрошення на всеукраїнську конференцію наукових бібліотек він занотував: «Смущает дорога, но надо ехать. Может быть здесь мне оказала медвежьёу услугу моя «украинизация»»⁷³. Він з деяким здивуванням повідомляв С. Шестерикова, що розмову з Олександром

Грушевським він вів «конечно же на «державній мові», которая вообще имеет в Киеве в науковом мире значительное распространение»⁷⁴.

Подібно до більшості радянських істориків Є. Загоровський пережив у 1930-х роках спочатку творчу, а потім фізичну загибель. У 1931 р. Є. Загоровського вперше арештували. У свідченнях проти нього привертає увагу, на нашу думку, справедливе зауваження Ф. Петруня про те, що його колега «всегда имел большой пиетет к имени Грушевского, хотя был учеником «малоросса» Линниченко»⁷⁵. Невдовзі його звільнили і він на певний час повернувся на роботу до Одеської наукової бібліотеки. Однак будь-яку наукову та педагогічну діяльність Є. Загоровський припинив. Єдиною відрадою для нього було завідування музеєм книги в Об'єднаній центральній бібліотеці Одеси. У 1934 р. звів рахунки з життям його брат Микола, зацькований НКВС. За повідомленням одеської газети, вже після звільнення Одеси від комуністичного терору, він перерізав собі горло в лабораторії, аби уникнути «пропозиції» карателів доносити на свого брата⁷⁶. Наприкінці 1937 р. Є. Загоровського знову заарештували та розстріляли як ворога народу на початку 1938 р.

Отже, Є. Загоровський, подібно до більшості своїх колег, стояв на роздоріжжі, уособлюючи традиції університетської освіти та науки російсько-імперської доби, але водночас часто змушений діяти всупереч настановам своїх вчителів. Як історик він здебільшого узагальнював та популяризував висновки своїх видатних колег. Поступове занурення вченого у сферу бібліографії не було випадковим - саме цей вид кропіткої наукової діяльності найбільше відповідав його творчому дискурсу. Є. Загоровський яскраво втілював своєїрідну місію бібліографа та історіографа в історіографічному процесі - «збереження» наукових традицій. Його діяльність на початку ХХ ст. була «перехідним містком» між студіями провідних спеціалістів з історії Південної України у ХІХ та другій половині ХХ ст. «Транзитна» роль Є. Загоровського відбилась також у його діяльності щодо узагальнення основних рис розвитку Південної України, що було новаторським кроком. Заслугою Є. Загоровського як козакознавця є піднесення важливості козацького чинника в історії Півдня України, перенесення наголосу з вивчення політичних аспектів історії Січі на соціально-правові та економічні. У концептуальному плані «Очерк» Є. Загоровського був одним з передвісників сучасних регіональних досліджень. Вагомою заслугою науковця була його активна участь у науковому, у тому числі краєзнавчому русі на Півдні України у 1920-х рр. Є. Загоровський виконав роль продовжувача традицій своїх дореволюційних вчителів, але водночас був одним з тих представників «старої» інтелігенції, яка створила ґрунт (на жаль і в сенсі зловісної метафори) для нової радянської педагогіки.

ДОДАТКИ

(публікуємо документи зі збереженням всіх особливостей оригінального тексту)

№ 1

Лист Є. Загоровського до академіка Б.О. Ляпунова з Одеси до Ленінграду 10 червня 1933 року. Написаний почерком Є. Загоровського чорнилами. Публікується вперше.

Одесса
10-VI-33

Глубокоуважаемый Борис Михайлович!

Простите великодушно, что я с таким опозданием отвечаю на Ваше милое письмо доставившее мне много удовольствия. Но может быть некоторым оправданием послужит факт моего месячного отсутствия из Одессы, вызванного предшествующим ухудшением моего здоровья. Дело в том, что эта зима, крайне у нас затянувшаяся, дала себя почувствовать мне особенно неприятно, в связи с работой в нетопленных помещениях Библиотеки, где мне, как заведующему Музеем книги приходилось проводить целые дни при температуре в 6-7°, конечно в пальто, калошах и шапке, а кроме того возясь в грудах старых книг в подвальном этаже бывш[ей] Университетской] Библиотеки. В результате этих испытаний мои легкие, и вообще неважные, стали давать себя чувствовать сильнее обычного. Вот почему, по настоятельному совету лечащего меня д[окто]ра Коровицкого (сына известного Вам профессора-медика) я выхлопотал себе пораньше отпуск на 1 мес[яц], который я провел в Крыму, в Гурзуфе, около Ялты. Однако та необычайно холодная и дождливая весна, которая и по сей день стоит у нас в Одессе, дала себя чувствовать, хотя и в меньшей мере, в обычно теплом Крыму, так что я вернулся оттуда не вполне удовлетворенным, хотя и несколько отдохнувшим. Возвратясь в Библиотеку я с некоторым смущением узнал, что Вы, не получая от меня ответа по поводу Вашего поручения о Сборнике Высш[ей] Школы, непосредственно обратились за ним в Управление Библиотеки, которое Вам сейчас уже выслало несколько экземпляров этого издания. Надеюсь, что Вы их скоро получите и не будете в претензии за промедление, в коме я был виною. Из Вашего письма я узнал, что Вы много трудитесь, но что к сожалению эти труды не всегда Вам доставляют законное удовлетворение. Увы, еще в большей мере это приходится испытывать здесь в провинции. Печатать свои работы нет почти никакой возможности по понятным для Вас причинам, а если что и было напечатано, то нередко оно лежит годами, не выходя в свет. Такова именно судьба той моей большой статьи о крымских генуэских колониях, которая и по сей день лежит в подвалах киевской академии наук в составе уже отпечатанного сборника, посвященного Причерноморью.

У нас с осени реставрируется Университет, в составе которого проектируется и исторический факультет. Возможно, что мне будет предоставлен

какой-либо небольшой курс по истории народов СССР, что для меня существенно ввиду моих пенсионных прав. Вот в связи с этим курсом позволяю себе обременить Вас просьбой - не найдется ли у Вас экземпляр 3-го выпуска «Материалов по истории народов СССР (по истории Узбекской, Таджикской и Туркменской СССР), издаваемых Вашей Академией Наук? Я был бы очень Вам благодарен за присылку их (кстати, «Россия и Италия» нашлись здесь у букиниста и мною приобретены).

Вам вероятно уже известно о кончине (еще в декабре) В. В. Стратена от скоротечной горловой чахотки. Очень жаль этого ученого и скромного ученого и доброго товарища. Мой усердный поклон Вашей супруге. Еще раз прошу извинить за промедление.

Искренно преданный Вам

Е. Загоровский.

№ 2

Лист С. Загоровського до Н.Д. Полонської-Василенко з Одеси до Києва 7 листопада 1935 року. Написаний почерком С. Загоровського чорнилами. Публікується вперше.

Центральний державний архів-музей літератури та мистецтва України. - Ф. 542. Оп. 1.- Спр. 148.-Арк. 13-14.

Одесса
7-ХІ-35

Глубокоуважаемая Наталия Дмитриевна!

С глубокой печалью узнал я лишь на днях о кончине Николая Прокофьевича. Хотя давно уже мне было известно о его тяжелой болезни но все же хотелось надеяться на продление его ценной жизни. С его смертью для меня лично ушел не только авторитетный ученый и благожелательный старший товарищ по общей нам исторической работе, но еще один из последних, если не фактически, то духовно, учеников моего покойного отца, память которого для меня священна. Сейчас как-то особенно ясно вспоминаются те отдаленные дни, когда зима 1908 года, я впервые узнал Николая Прокофьевича в той самой комнате бывшей отцовской квартиры, где я сейчас пишу Вам. Он пришел к отцу моему, не только как профессору гражданского права, но и как тогдашнему председателю государственной испытательной комиссии при Новороссийском университете, в которой Ник[олай] Прок[офьевич] имел намерение сдавать экстерном государственные экзамены. Если не ошибаюсь, его снабдил письмом к отцу старый товарищ и приятель последнего, покойный ныне проф. Киевск[ого] юридич[еского] фак[ультета]та Николай Петрович Яснопольский. Ведь как экстерну, Ник. Прок. Предстояло в сравнительно короткий срок сдать массу экзаменов за весь 4-х годичный курс и проф. Яснопольский, горячо рекомендуя Ник[олая] Прок[офьевича], просил моего отца обделать это дело с формальной стороны. Помню, какое благоприятное впечатление вынес мой отец уже после первой, довольно продолжительной, беседы

Ник[олай] Прок[офьевича], убедившись в его солидной подготовке по юридическим дисциплинам, не говоря, конечно, о его исторической эрудиции специалиста-ученого. За этой беседой последовали и другие, так как отец, почувствовавши симпатию к Ник[олаю] Прок[офьевичу], пригласил его запросто заходить к нему во все время пребывания его в Одессе. В этих беседах (при которых и мне приходилось присутствовать) за чашкой чаю, Ник[олай] Прок[офьевич] делился с моим отцом живыми сведениями о киевской научной жизни, которая моему отцу, питомцу и приват-доценту Киевского университета, была всегда особенно близка и интересна. Конечно, отец мой, и как председатель комиссии и как профессор, постарался всячески посодействовать Ник. Прок, в деле устранения лишних формальностей, которые осложняли дело экзаменов. Последние прошли блестяще для Ник[олая] Прок[офьевича], к искреннему удовольствию и его, и отца, что отразилось не только на теплом прощании их, но и на тех постоянных знаках внимания, которые Ник. Прок, проявлял к моему отцу вплоть до смерти последнего.

Вот от чем я хотел напомнить Вам в эту горестную для Вас пору, добавив, что уже я лично в позднейшее время, правда, к сожалению, лишь в один свой киевский приезд (в 1925 году, на Рождество), мог испытать на себе доброе отношение Ник[олая] Прок[офьевича], не преминувшего вспомнить о моем отце и об их отношениях. Искренно сочувствую Вашему горю и одиночеству, тем искреннее, что и я тоже остался одинок, перенеся недавно страшную утрату в лице моего, безвременно погибшего, последнего брата.

Искренно уважающий Вас Е. Загоровский.

ПРИМІТКИ:

1. *Склярєнко Є.М. Є.О. Загоровський як історик України // Одесі-200. Матеріали міжнародної науково-теоретичної конференції, присвяченої 200-річчю міста. - Ч. 2. - Одеса, 1994. - С. 91 - 92; Зленко Г. Куди подівся історик Євген Загоровський? // Кур'єр Кривбасу. -1997. - № 71-72. - С. 103-108; Мисечко А. І. Загоровський Є. О. // Професори Одеського (Новоросійського) університету. Біографічний словник. - Т. 2. - Одеса: Астропринт, 2005. - С. 448-450; Зленко Г. Євген Загоровський і його бібліографічна праця з історії України // Вісник книжкової палати. - К., 2000. - № 3. - С. 20-21; Циганкова Е. Сходознавчі установи в Україні: Радянський період. - К., 2007.-С. 195,193; Барынина О. А. Отечественное византиноведение на рубеже эпох. Русско-византийская комиссия (1918-1930 гг.). - СПб, 2010. - 323 с.; Левченко В. Из історії Новоросійського (Одеського) університету: Євген Олександрович Загоровський // Науковий вісник. - № 16 (53). - Одеса, 2007. - С. 184-197; Левченко В. В. Історія Одеського інституту народної освіти (1920—1930): позитивний досвід невдалого експерименту. - Одеса, 2010. - С. 40, 42-44 та ін.; Музичко О. Є. Одеський історик Є. О. Загоровський в українському історіографічному процесі першої половини ХХ ст. // Чорноморська минушина. - Вип. 3. - Одеса, 2008. - С. 139-154.*
2. Державний архів Одеської області (ДАОО). - Р-1593. - Оп. 1. - Спр. 140. - Арк. 5.
3. Василь Терентійович Галяс (біографічні матеріали до 85-річчя з дня народження) / Упорядник В.М. Хмарський. - Одеса, 2006. - С. 42.

4. ДАОО. - Ф. 45. - Оп. 5. - Спр. 4818. - Арк. 12, 56.
5. *Клитин Б.* Из семейной хроники // Новороссийский университет в воспоминаниях современников. - Одесса, 1999. - С. 193 - 194.
6. *Е.З. Загоровський О.О.* // Україна. - 1925. Кн. 6. - С. 180.
7. ДАОО. - Ф. 45. - Оп. 4. - Спр. 2555. - Арк. 120.
8. ДАОО. - Ф. 45. - Оп. 4. - Спр. 2651. - Арк. 6; ДАОО. - Ф. 45. - Оп. 4. - Спр. 2663. - Арк. 23.
9. ДАОО. - Ф. 45. - Оп. 4. - Спр. 2652. - Арк. 226.
10. ДАОО.-Ф. 45.-Оп. 4.-Спр. 2051.
11. ДАОО.-Ф. 45.-Оп. 4.-Спр. 2702.-Арк. 191-199.
12. Одесский листок. - 1917. - 28 января.
13. ДАОО.-Ф. 334.-Оп. 1.-Спр. 7539.-Арк. 97, 110.
14. ДАОО.-Ф. 153.-Оп. 1.-Спр. 6.- Арк.40б.
15. ДАОО. -Ф. 45. - Оп. 4. - Спр. 2051. - Арк. 8; Арк. 36.
16. ДАОО. - Ф. 45. - Оп. 12. - Спр. 122. - Арк. 330.
17. Архів Російської академії наук. - Ф. 1609. - Оп. 2. - Спр. 8. - Арк. 1—2.
18. ДАОО.-Р- 1593.-Оп. 1.-Спр. 140.-Арк. 10-11.
19. ДААРК. - Ф. 538 - Оп. 1. - Спр. 82. - Арк. 58.
20. ДАОО. - Ф. Р - 7. - Оп. 1. - Спр. 844. - Арк. 63.
21. *Рубинштейн Н.* О путях развития исторического исследования // История СССР.- 1962,- №6.- С. 94.
22. Вісник Одеської комісії краєзнавства при ВУАН. - Ч. 1.-1924. - С. 2, 15.
23. Там само. - Ч. 4 - 5. - Вип. 1. - Секція для вивчення грецької нацменшості. - Одеса, 1930. - С. 1.
24. *Левченко В.* Організаційно-дослідницька діяльність вчених Одеси в наукових установах Всеукраїнської Академії наук // Записки історичного факультету О НУ ім. І.І. Мечникова. - Вип. 18. - Одеса, 2007. - С. 248.
25. *Бенешевич В.* Русско-Византийская историко-словарная комиссия в 1926—1927 годах // Византийский временник. - Т. 25. - 1928. - С. 165.
26. Санкт-Петербурзька філія архіву Російської академії наук (СПБФ АРАН). - Ф. 126.-Оп.3.-Спр. 9/13.-Арк. 1-2; СПБФ АРАН-Ф. 116.-Оп. 2.-Спр. 473.- Арк. 1-2.
27. *Загоровський Є.* Життя та діяльність В.І. Григоровича // Вісник Одеської комісії краєзнавства при УАН. - Ч. 4-5. - Секція соціально-історична. - 1929. - С. 27-28.
28. *Загоровський Е.* Городская колонизация Новороссии при Потемкине // Записки Одесского археологического института. - 1922. - № 1; *Загоровський Е.* Очерк материальной и умственной культуры Новороссии при Потемкине // Записки Одесской высшей школы. - 1922. - В. II.
29. *Загоровський Е.* Очерк истории Северного Причерноморья. - Ч. 1. - Одесса, 1922. - 100 с.; *Загоровський Е.* Генуезькі колонії на Північному Причорномор'ї XIII— XV в. // Полуднева Україна. - К., 1930. - С. 150-191 (збереглися лише унікальні примірники цього видання, що було знищено); *Загоровський Е.* Людність Степової України колись і тепер. - 1930. - С. 49-71 (окремий відбиток зі збірника «Степова Україна»).
30. *Загоровський Е.* Иностранная колонизация Новороссии в XVIII веке // Известия Одесского библиографического общества. - Т. 2. - Вип. 3. - Одесса, 1913. —

С. 103-118; *Загоровский Е.* Военная колонизация Новороссии при Потемкине. - Одесса, 1913. - 34 с.; *Загоровский Е.* Организация управления Новороссией при Потемкине в 1774-1791 годах. - Одесса, 1913. - 33 с.; *Загоровский Е.* Взаимоотношения Запорожья и Русской правительственной власти во времена Новой Сечи. - Одесса, 1913. - 23 с.; *Загоровский Е.* Славянская колонизация Новороссии в XVIII веке. Сербские военные поселения.-Киев, 1913.-59 с.; *Загоровский Е.* Елисаветград и сербы // Одесский листок. - 1917. - 31 января; *Загоровский Е.* Экономическая политика Потемкина в Новороссии // Журнал науково-дослідницьких кафедр м. Одеси. - Т. 2. - № 2. - 1926. - С. 74 - 84; *Загоровский Е.* Запорозько-російська митна політика за часів Нової Січі // Ювілейний збірник на пошану акад. Дм. Івановича Баталія. - К., 1927. - С. 806 - 810; *Загоровский Е.* Деятельность П.А. Зубова по управлению Степной Украиной // Вісник Одеської комісії краєзнавства при ЖН. - Ч. 4-5. - Секція соціально-історична. - 1929. - С. 44-58.

31. *Загоровский Е.* Новая книга о Скифах и Понтийских греках. - Одесса, 1914. - 18 с; *Загоровский Е.* Трифильев Е.П. (некролог) // Вісник Одеської комісії краєзнавства при УАН. - Ч. 2-3. - Секція соціально-історична. - 1925. - С. 4-6; *Загоровский Е.* Рец. на: «Воспоминания Лимана фон Сандерса» // Східний світ. - Т. 1. - 1927. - С. 237-240; *Загоровский Е.* О.Я. Шпаков (некролог) // Східний світ. -1928. - № 2. - С. 5-7; *Загоровский Е.* Профессор А.Я. Шпаков (некролог) // Записки Одеського інституту народного господарства. - Т. 1. -1928. - С. I-VI; *Загоровский Е.* Рец. на книгу: Боровой С.Я. Еврейская земледельческая колонизация в старой России. - М., 1928 // Вісник Одеської комісії краєзнавства при УАН. - Ч. 4-5. - Секція соціально-історична. - 1929. - С. 147 - 150; *Загоровский Е.* Н. Рожков как русский историк // Вісник Одеської комісії краєзнавства при УАН. - Ч. 4 - 5. - Секція соціально-історична. - 1929. - С. 15-16; *Загоровский Е.* Пам'яті проф. О. О. Кочубинського // Вісник Одеської комісії краєзнавства при УАН. - Ч. 4—5. - Секція соціально-історична. - 1929. - С. 18; *Загоровский Е.* Життя та діяльність В. І. Григоровича // Вісник Одеської комісії краєзнавства при УАН. - Ч. 4-5. - Секція соціально-історична. - 1929. - С. 27-28.

32. *Зленко Г.* Євген Загоровський і його бібліографічна праця ... - С. 21.

33. Звіт про діяльність Одеського наукового при УАН Товариства. - Одеса, 1927. - С. 9.

34. Інститут рукопису національної бібліотеки України ім. В.І. Вернадського (ІР НБУВ). - Ф. X. - Спр. 22868, 22870.

35. *Загоровський Є. О. Я. Шпаков* // Східний світ. - 1928. - № 2. - С. 5-7.

36. ІР НБУВ. - Ф. X. - Спр. 22857. - Арк. 9.

37. *Загоровский Е.* Отношения России и Италии в XIX веке // Записки Одесского общества истории и древностей. - Т. 33. - 1919. - С. 41 - 58.

38. *Верменич Я.* Парадигми «оновлення» в історичній науці: новий регіоналізм // Ейдос. - Вип. 2. - 2006. - С. 216.

39. *Левченко В.* Краєзнавство в Одеському інституті народної освіти (1920— 1930 рр.): становлення, напрями, традиції//Краєзнавство. -2011. -№ 2. -С. 15.

40. Одесский листок. - 1919. - 1 апреля; ДАОО. - Ф. 153. - Оп. 1. - Спр. 89. - Арк. 52.

41. СПбФ АРАН. - Ф. 116. - Оп. 2. - Спр. 473. - Арк. 1.

42. *Загоровский Е.* Очерк истории Северного Причерноморья. - Ч. 1. - Одесса, 1922.- С. 84-87.

43. Там само. - С. V, 99.
44. Вісник Одеської комісії краєзнавства при УАН. - Ч. 4 - 5. - Секція соціально-історична. - 1929. - С. 147.
45. *Загоровский Е.* Очерк... - С. VII.
46. *Дружинина Е.* Северное Причерноморье в 1775 - 1800. - М., 1959. - С. 37.
47. *Слабченко М.* Щоденник // Михайло Слабченко в епістолярній та мемуарній спадщині / ред. В. Заруба. - Дніпропетровськ, 2004. - С. 266.
48. Вісник Одеської комісії краєзнавства при УАН. - Ч. 4 - 5. - Секція соціально-історична. - 1929. - С. 147.
49. ДАОО. - Ф. 45. - Оп. 4. - Спр. 2051. - Арк. 8.
50. *Загоровский Е.* Взаимоотношения Запорожья и Русской правительственной власти во времена Новой Сечи. - Одесса, 1913. - 23 с.
51. *Загоровский Е.* Очерк ... - С. 84 - 87, 95.
52. *Загоровский Е.* Запорозько-російська митна політика за часів Нової Січі // Юбілейний збірник на пошану акад. Дм. Івановича Баталія. - К., 1927. - С. 810.
53. *Загоровский Е.* Людність Степової України колись і тепер. - С. 50, 60, 62, 63.
54. *Рябинін-Склярєвський О.* Запорозькі заколоти та керуюча верства Коша XVIII ст. // Малинова Г.Л., Сапожников И.В. А. А. Рябинин - Склярєвский. - Одесса- Киев, 2000. - С. 106, 113, 114; *Слабченко Т.* До історії аграрних криз на Україні в XVIII столітті. - Одеса, 1928. - С. 21.
55. Записки історико-філологічного відділу ВУАН. - Кн. 4. - 1923. - С. 349.
56. *Гончарук Т. Г.* Григорій Потьомкін - гетьман українського козацтва. - Одеса, Астропринт, 2002. - С. 137; *Бачинська О.* Українське козацтво в системі Російської і Турецької імперій // Історія українського козацтва. - Т. 2. - К., 2007. - С. 308.
57. Російський державний архів літератури та мистецтва (РДАЛМ). -Ф. 1633.- Оп. 2. - Спр. 17.-29 арк.
58. СПБФ АРАН. - Ф. 752. - Оп. 2. - Спр. 96.-15 арк.
59. Боровой С. Воспоминания. - М.: Иерусалим, 1993. - С. 149 - 150.
60. РДАЛМ. - Ф. 1633. - Оп. 2. - Спр. 17. - Арк. 1.
61. ДАОО. - Ф. Р-8065. - Оп. 2. - Спр. 9961. - Арк. 18.
62. РДАЛМ. - Ф. 1633. - Оп. 2. - Спр. 17. - Арк. 21.
63. Там само. - Арк. 14—15.
64. Там само. - Арк. 26-27.
65. Там само. - Арк. 3.
66. Там само. - Арк. 18-19.
67. Там само. - Арк. 12-13.
68. Там само. - Арк. 7-9.
69. Там само. - Арк. 28-29.
70. Боровой С. Воспоминания. - М.: Иерусалим, 1993. - С. 149-150.
71. ДАОО.-Р - 1593.-Оп. 1.-Спр. 140.-Арк. 5.
72. ДАОО. - Р-129. - Оп. 1.-Спр. 521.-Арк. 25.
73. РДАЛМ. - Ф. 1633. - Оп. 2. - Спр. 17. - Арк. 5-6.
74. Там само. - Арк. 7-9.
75. ДАОО.-Ф.Р-8065.-Оп.2.-Спр.9961.-Арк. 157.
76. Одесская газета. - 1942. - 29 мая.